

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDA FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

QARAQALPAQ TILINDEGI «BALIQ» KONCEPTI HAQQINDA

*Tolbaeva Y. magistrant,
Ilimiy basshısı - Pirniyazova A.K.
filologiya ilimleriniń doktori, professor w.a.*

Házirgi dáwirde mádeniyatlar dialogı hár millettiń ózine tán ózgesheliklerin tek til birlikleri arqalı sıpatlawdı ǵana emes, al olardıń etnomádeniy túsinigin insanıy faktor arqalı «sóylewin» talap etedi. Kognitivlik lingvistika birinshi orınǵa adam faktorın shıǵarıwı, adamlardıń óz-ara qatnas quralı tildi adam menen birge qarastırıwdı baslı ilimiy baǵıt etip qoydı. Tildi adam menen, onıń bolmısı menen birge qarastırıw antropocentristlik izertlewlerge tiykar saldı. Xalıq ruwxı hárqashan óz milletiniń tilinen kórinis tabadı. Etnolingvistikalıq ózgesheliklerdiń baslı kórsetkishi konceptler arqalı millettiń turmıs tirishiligi, ómir súriw mádeniyatı sáwlelenedi.

Qaraqalpaq tilindegi “balıq” konceptin házirgi globallasıw dáwirinde jańasha múnásibet penen úyreniw, mádeniyat kóz-qarasınan qaraw zárurligi tuwıldı. Bul tildiń milliy qorshaǵan átirapında koncept identifikatorlarınıń súwretlew hám qádriyat qásiyetlerin ashıp beriwge járdem beredi.

Jáhán til biliminde tildi sistema sıpatında úyreniw, til birlikleriniń sóylewde ámelge asıwı procesiniń áhmiyetli kommunikativlik hám funkcional-stillik qásiyetleriniń izertleniwı bárqulla itibarda bolıp kelmekte.

Ózbekstan Prezidenti Sh.M.Mirziyoev tárepinen “ana tilimizdiń baylıǵın, oǵan húrmet hám muhabbatımızdı tilimizdi dúnyaǵa tanıtıw menen kórsetiwimiz kerek”ligi ayırıqsha atap ótilgeni tosınnan emes¹. Sonlıqtan qaraqalpaq tilin kognitivlik lingvistika kóz-qarasınan zamanagóy model hám usıllar menen izertlew usı wazıypalar qatarına kiredi.

Türkiy tillerinde terminologiya, haywan atamaları (zoonimler), ornitonimlerdi izertlewge baylanıslı bir qansha jumıslar ámelge asırıldı. Bular arasında P.Safarova, P.Safarov, H.Saidova, H.Nishonova, B.Abdushukurov, B.Zaripov, D.Yoldasheva, O.Urinova, D.Tosheva, N.Pazlitdinovalardıń dissertaciyalıq jumısları dıqqatqa ılayıq².

¹<https://www.xabar.uz/jamiyat/shavkat-mirziyoyev-o`zbek-tilining-xalqaro-nufuzini...> (December, 2017)

² Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов). Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. – С.23.; Сафаров П. Формирование зоонимической лексики современного узбекского языка по данным исторической грамматики. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1992. – С.19; Saidova X. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланилиши. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Самарқанд, 1995. – Б.22; Абдушукуров Б. XI-XIV аср туркий ёзма обидалар тилидаги зоонимлар: филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 23 б.; Нишонов Н. Ўзбек тилида “ҳайвон” архисемали лексемапар май тоғинининг мазмуний таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Т. 2000. – Б.24; Зарипов

Qaraqalpaq til biliminde mal sharwashılıǵına baylanıslı terminler úyrenilgen³. Al jaqın arada qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvokulturologiyalıq analizine baǵıshlangan dissertaciyalıq jumıs orındandı⁴. E.Iskenderovaniń izertlew jumısında qaraqalpaq tilindegi zoonimlerge lingvokulturologiyalıq analiz islengen. Til biliminde zoonimler qaraqalpaq xalqınıń milliy sana-sezimi, til tariyxı, kózqarasları, mentalitetine uǵımları menen qarısıp, sińisip ketken. Ásirese, qaraqalpaq tilinde ózine tán zoonimlerdiń sisteması bolıp, búgingi kúnde lingvomádeniy izertlewlerdiń baslı jónelislerinen birine aylanıp barmaqta.

Qaraqalpaq tiliniń zoonimlik tábiyatınıń ózine tán lingvomádeniy ózgeshelikleri, ayırıqshalıqları bolıp, bul xalıqtıń ásirler dawamındaǵı aylanısıp, shuǵıllanıp kiyatırǵan kásibi, turmısı, azıq-awqatlıq zárúrlıkların, kúndelikli talaplarınan kelip shıǵıp, milliy mádeniy miyraslardıń belgili bólegi sıpatında talqıǵa alınırıwı xalıq sana-seziminiń de quramalasıp, tereńlesip barırıwı, zoonimlik tirek sózlerdiń ózine tán tillik belgilerin, sıpatların anıqlastırıw múmkinshiligin beredi. Zoonimlerde qaraqalpaq xalqınıń bay tariyxı, etnomádeniyatı, ruwxıylıǵı tildiń xızmetiniń kóp qırılıǵın kórsetetuǵın baslı belgiler házirge shekem jasap kelmekte hám onıń quramında xalıq ótmishi, tilin sáwlelendiretuǵın bahalı derekler bar. Olardı ilimiy-ámeliy analizlew – xalıqtıń oy-sanasınıń jetiskenliginde, til mádeniyatın joqarılatıwda, lingvomádeniy salmaǵın belgilep kórsetiw – bul temaniń aktuallıǵın belgilep kórsetedi.

E.Iskenderovaniń dissertaciyalıq jumısında qaraqalpaq tilindegi barlıq zoonimler úyrenilgen, sonıń ishinde balıq haqqında da pikirler bar. Ol jumısta xalıq arasındaǵı mifti keltirip ótedi. “Mifte *balıq*, *ógiz* zoonimleri ushırasadı. Adamlar óz isenimleri boyınsha *balıqtıń* suw haywanı ekenligin, onıń sanaǵa sińdirilip bolmaytuǵın dárejede, pútkil jerdi kóterip turatuǵın halatta oǵada giddiman, úlken kóriniste ekenligin, al usı *balıqtıń* ústinde bolsa, úlken *ógizdiń* turǵanlıǵın, *ógizdiń* qırıq mıń bası bar ekenligi táriplenedi” – dep jazadı (20-b.).

Balıq – taza, hadal dep esaplanıp, Avesto kitabında da káramatlı *balıq* haqqında jazılǵan⁵. Musılman diniy mifologiyasında balıq jerdi tirep turıwshı sıpatında

Б.П. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки (Алишер Навоий асарлари асосида). Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Т., 2002. –Б. 24; Юлдашева Д.М.Ўзбек болалар фольклори тилида зоонимлар: филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Т., 2006. –Б. 22; Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори... дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – Б. 56

³ Пахратдинов К. Животноведческая лексика в каракалпакском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус, 1992.

⁴ Искендерова Е.К. Каракалпак тилиндеги зоонимлердиң лингвомәдений анализи. 10.00.03. – Каракалпак тили Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация.

⁵ Mámбетуллаев М. Qus, jılan hám balıq kórnisi menen bezelgen Kerder gúlal ıdısı // Ilim hám jámiyet. – Nókis, 2013. – №

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

súwretlenedi. Káramatlı haywanlar hám balıq kultı Islam dini menen organikalıq jaqtan tutasıp ketken. Qaraqalpaqstandaǵı muqaddes orınlarda káramatlı balıqları bar hawız, suw saqlaǵıshlar ushırasadı.

Qaraqalpaqlar Aral teńiziniń jaǵasında dúnyaǵa kelgen, Araldıń balıǵı menen tisi shıǵıp, Aral menen Ámiwdáryanıń batpaǵında qalıplesken dala sakları. Sharwashılıq penen balıqshılıq ata-baba kásibi bolǵanı menen, tek ǵana mal baǵıw, balıq awlaw menen másele pitpeytuǵının ata-babamız túsindi. Kóshpeli turmıs penen birge otırıqshı turmısqa kerelik nárseniń barlıǵı menen aynalıstı. Sonıń ishinde, mal sharwashılıǵı, diyqanshılıq, balıqshılıq, ónermentshilik boyınsha biyikke kóterildi. Úsh ay qawınım, Úsh ay sawınım, Úsh ay qabaǵım, Úsh ay shabaǵım - dep qaraqalpaqlar kásiptiń úsh túrin ata kásibi etip alǵan. Bul qaraqalpaqlardıń ján-jaqlama kásibiniń bolǵanlıǵınıń dáliyli.

Balıqshılıq kásibi menen shuǵıllanǵan qaraqalpaqlar arasında hárqıylı ırımlar da bolǵan. Soǵan sáykes bir-birine jaqsı tilekler aytqan. Azanǵı waqıtları balıq awlawǵa baratırǵanlarǵa “jılımiń maylansın” degen tilek bildirgen. Bul tilek frazeologizm túrinde qalıplesip ketken. Bul endi tek balıqshılarǵa emes, al basqa kásip iyelerine de isine sátlilik tilew maqsetinde aytilatuǵın bolǵan.

K.Sultanovtıń balıqshılar ómirinen alıp jazılǵan romanınan kóplep mısallar tabıwǵa boladı: Muz qatar aldında taǵı kóldiń saǵasına kelse, burınǵı ańǵardıń jolı menen dáryanıń suwı kólge qulaǵan eken. Ol otızlaǵan náreteni kól menen dáryanıń túyisken jerine ornalastırdı da, "al biz aynalıp kelgenshe *torınnıń kózi sayın balıq bolsın!*" dep eskegin kósilip tartıp ketip qaldı (67-b.). Biraq kewsen soraw diyqannıń, *sıralǵı soraw balıqshınıń* ata-babasınan kiyatırǵan kári ǵoy! Bir saparǵa qoydım... dep sıńqıldap kúldi (73-b.). Taǵı bir ótirik bar. Ol: "*balıqshıǵa bir asım, ólse de aytpas ırasın*" degen naqıl. On súwen alıp kiyatırǵan balıqshıǵa: - Máke, qansha aldın?-deseń, -Áy, bir-eki súwen aldıq ǵoy,-dep shının aytpas. Al, "*balıqtıń sanın aytsañ, awǵa kóz tiyedi!*" degen biykar ańgime (203-b.)⁶.

Mısallardan kórinip turǵanınday, balıqshılıq kásibi menen shuǵıllanatuǵın xalıq arasında balıq hám oǵan baylanıslı hárqıylı frazeologizmler, ırım, dástúrler qalıplesken. Juwmaqlap aytqanda, usı waqıtqa shekem balıq lekseması lingvistikalıq jaqtan tolıq úyrenilgen joq edi. Bul tema tereń izertlewlerdi talap etedi.

Ádebiyatlar:

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.: Индрик, 2005.

⁶ Sultanov K. Aqđarya romanı. "Bilim" baspası, 2018.

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

2. Искендерова Е.К. Қарақалпақ тилиндеги зоонимлердин лингвомәдений анализи. 10.00.03. – Қарақалпақ тили Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация.
3. Маслова, В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для вузов / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2007. – 202 с.
4. Sultanov K. Aqdárya romanı. "Bilim" baspası, 2018.